

нон Андрія Критського”, “Нехай стане молитва моя” та ін. Незрівнянний своєю красою і простотою церковно-образний текст постових відправ служив благодією основою, на якій із початком християнства на Україні-Русі став утворюватися і постовий український спів. Побожна душа Українського Народу породила, віками удосконалювала його, а геній того народу прибрав у високомистецькі форми. Безіменні зачинателі Київського знаменного наспіву, монахи Києво-Печерської Лаври, Артем Ведель, Дмитро Бортнянський, прот. Петро Турчанинів були тими неповторними творцями українських постових церковних співів, що лишали по собі неоціненний скарб високої церковної культури чудесної музичної краси. Вони свідчать про побожність українського народу, глибину і багатство релігійних почуттів його.

Невимовний жаль бере, що цей творчий процес віками лихоліття, яке переживала Україна, переривався і занепадав. І тільки на зорі Відродження Української Автокефальної Православної Церкви цей священний подвиг по спроможності почали продовжувати і доповнювати новітні українські творці: прот. К. Стеценко, О. Кошиць, П. Гончарів, прот. Гр. Павловський та інші.

Переклад Постової Тріоди українською мовою виконав проф. В. Завітневич, а остаточну редакцію його встановляла Комісія видання Богослужбених книг Науково-Богословського Інституту УПЦ в США, в якій, разом із перекладачем В. Завітневичем, брали участь члени Інституту, Протопресвітери: Ф. Кульчицький, А. Селепина, С. Гаюк (д-р), П. Фалько, І. Данилевич, прот. П. Мелех (він же багато потрудився над коректурою цієї книги) і проф. І. Паливода. В основі цього перекладу були: Постова Тріодь церковнослов'янською мовою, переклад Біблії російською мовою видатного знавця єврейської мови проф. Д. Хвольсона, переклад українською мовою П. Куліша і І. Нечуя-Левицького і всі дотеперішні переклади Біблії українською мовою, а також сучасні переклади Постової Тріоди в рукописах *.

* З передмови до видання “Постової Тріоди” українською мовою, здійсненого Науково-Богословським Інститутом Української православної церкви в Сполучених Штатах Америки, 1976 р.

Надія Пазяк

МАЛОВІДОМА СТАТТЯ МАТВІЯ НОМИСА ПРО КРАШАНКИ

Щеодавно минуло 175 літ від дня народження Матвія Симонова (Номиса) (1823–1901), за словами сучасників, одного з найкращих знавців народного життя на Лівобережжі, співця старосвітської України. Його відома етнографічна розвідка “Крашанки в старовину”, про яку тут піде мова, присвячена стародавнім народним іграм з крашанками на Великдень. Стаття належить до останніх праць Номиса, створених у період його співпраці з часописом “Кіевская старина”, і надрукована там же, у № 4 за 1898 рік (с. 9–10).

Народні ігри з крашанками становлять цікаву особливість великодніх звичаїв, безсумнівно, дуже давню, таку ж давню, як і самі крашанки. Це — невід’ємна частина життя нашого народу з далеких тисячоліть. Численні легенди про виникнення крашанок і писанок пов’язані з життям Спасителя, однак вони належать уже до пізнішого часу. Не осягаючи всієї глибини питання про походження крашанок, відзначимо тільки, що вони мали існувати ще в часи праарійської єдності¹, до виникнення ряду легенд про рахманський великдень². Фарбування яєчок мусило мати ма-

гічну силу, якимось чином пов'язану з єднанням цілого роду, народу, людей, чимось близьких до себе, адже за легендами шкаралупа з крашанок (писанок) має перепливти море і подати рахманам знак про Великдень.

Існують цікаві дослідження про крашанки і писанки X–XI століть, часів перших літописних українських князів³. З цих матеріалів для нас найважливішими є відомості про магічну сутність тогочасних крашанок (писанок)^{*}, символу благодатної сили земних та небесних стихій. Давні крашанки фарбувалися у жовтий, темно-жовтий, червонястий, зелений, чорний (земляний) кольори, існували ритуальні глиняні писанки з керамічними кульками всередині, – їх наші предки вживали при якихось священних діях, що їх тепер відтворити уже важко⁴. Однак із забуттям ритуальних дій не зникла віра у магічну сутність крашанок (писанок) і невидимий зв'язок, який єднав тих, хто ними мінявся або грався на Великдень в особливі ігри, напевне, уламки колишніх священних обрядів, які існували у давнину. З іншого боку, і самі ігри з крашанками могли відбуватися переважно між людьми чимось близькими, спорідненими чи пов'язаними побратимськими стосунками. Саме у такому розумінні стає ясним той трагічний історичний фрагмент, який ліг в основу праці Матвія Номиса “Крашанки в старовину”, епізод, запозичений Олександром Лазаревським з архівів страшної Малоросійської колегії, – про сварку сотника Йосипа Гамалії з священником Кантаровським.

Слідча справа про сварку, описана Лазаревським у “Нарисах українських родин” (“Очеркахъ малороссійскихъ фамилій”, 1875), засвідчує занепад українського суспільства після поразки Івана Мазепи, страшні репресії над мазепинцями, замучення Павла Полуботка та козацьких старшин, що були з ним; час повного всевладдя Малоросійської колегії. Згадаймо, як описував ту епоху невідомий автор “Історії Русів”: “...створена з урядників їх окрема Міністерська Канцелярія, або так звана Тайна Експедиція, змушувала тремтіти” українців “у найдальших їхніх оселях і у власних домах. Вона була достеменним виродком великої тої Санкт-Петербурзької Тайної Канцелярії і не переставала час од часу допитувати, розпитувати, катувати всіляким знаряддям і, нарешті, припікати розпеченою шиною нещасних людей, що до неї потрапляли. Діла її і подвиги виглядали б у нинішній час маяченням у горячці або верзінням божевільних, а тоді були вони найбільш важливі, таємні й зисковні...”⁵ Наставав кривавий час донощиків і донощицтва. Наслідком свого часу був і безглуздий конфлікт між сотником Йосипом Гамалією та священником Кантаровським із села Безсалів на Лохвиччині.

Гамалії (тюрк. “гамаль” – носій, звідти “гамалія” – вид шаблі⁶) – давній козацький старшинський рід. За родинною легендою, походив від шляхтичів Висоцьких з Поділля, які перейшли до війська Богдана Хмельницького⁷. Своє прізвисько Гамалії нібито дістали від свого предка Григорія, що був послом від Богдана Хмельницького до турецького султана. Побачивши високого, міцного чоловіка, турецький султан назвав його гамалією, себто людиною, готовою до випробувань**.

* Як пише відомий український етнограф Вадим Мицик, на працю якого ми посилаємось, віра у магічну силу писанок (крашанок) була настільки великою, що змушувала брати їх із собою навіть у далеку дорогу: писанки, віднайдені у Швеції, Польщі та Чехії, мають давньоукраїнське походження.

** Вадим Модзалевський спростовує історичну основу легенди, датуючи її саму кінцем XVIII ст. “Документи вказують, – писав видатний дослідник, – що вже брати Михайло і Яків (предки Гамаліїв, звані за легендою Висоцькими – Н. П.) називалися Гамаліями”⁹. Михайло (Мисько) Гамалія був реєстровим козаком Черкаської полкової сотні, а значно пізніше, вже за гетьмана Якіма Сомка – полковником черкаським. Його брат Яків, швагер Петра Дорошенка, був полковником паволоцьким. Григорій Гамалія, син Михайла, справді був послом до турецького султана, але не за Богдана Хмельницького, а за Івана Виговського і Петра Дорошенка. У козацьких реєстрах значилися й інші Гамалії – один з них – Васько – був реєстровим козаком (1649) Черкаського полку.

Справді, Григорій Гамалія був яскравою постаттю в історії України. Він був послом до турецького султана за Івана Виговського (1659), сотником пирятинським (1663), полковником лубенським (1665–1670), їздив з Іваном Брюховецьким у Москву (1665) та Туреччину (1668), а проте, певно, багато що побачивши, порвав з ним усякі стосунки і навіть був засланий у Москву (Лазаревський наводить свідчення його сучасників, що “Юрій Незамай, Гамалій і Височан вини ніякої не іміють, а страждуть од нього (Брюховецького) напрасно, а здішнім людям і смерть не така страшна, як московська одсилка”⁸). Далі, вирвавшись із заслання, Григорій Гамалія перейшов на правий бік до Петра Дорошенка. Був у Війську Запорозькому, далі – полковником паволоцьким (1672–1673), генеральним осавулом (1674) і навіть наказним гетьманом (того ж року). Після поразки Дорошенка перейшов на лівий бік Дніпра, ще рік був полковником лубенським (1687–1688). Доживав віку у тих же краях, помер 1702 року і був похований з козацькими почестями у Лохвиці. Брат Григорія, Андрій Гамалія, сотник лохвицький (1679–1687) за гетьмана Івана Самойловича, за Івана Мазепи став генеральним осавулом (1689–1694). З того часу Гамалії вважалися наближеними до гетьмана людьми. Так було до 1709 року, коли сини Андрія Гамалії – Михайло і Антін – зреклися свого колишнього благодійника і перейшли на бік російського війська. Михайло утік з рядів мазепинців ще навесні 1709 року, й Іван Скоропадський мусив видавати на його захист універсал, де зазначалось, що генеральний осавул Гамалія “прелестію измѣнника” був “къ Шведамъ уведень”, але тепер “въ сторону монаршую возвратился”. Антін утік з козацького війська після бою під Полтавою, і це також вирішило його долю. 18 березня 1710 року був оголошений царський указ, аби генеральних старшин “Василія Чуйкевича, Дмитрія Максимовича, да полковниковъ Дмитрія Зеленскаго, Юрья Кожуховскаго, Якова Покотила, канцеляриста Григорія и козака Антона Гамалѣя, которыя было довелись за свои дѣла смертной казни, – послати въ ссылку на вѣчное житье: Чуйкевича, Зеленскаго, канцеляриста Григорія и козака Гамалѣю – въ Сибирь, Максимовича, Кожуховскаго, Покотила къ городу Архангельскому, с женами и с дѣтьми”...¹⁰

Наступне покоління Гамалій уже мало дбало, за словами Олександра Лазаревського, про козацькі доблесті і військові звичаї. Отримавши від батьків готові маєтності, вони метою життя обрали власне збагачення будь-якими засобами, накладаючи на підлеглих великі податки, примушуючи їх, – і посполитих, і козаків, – відбувати, ніби за панів, панщину й інші роботи. Награбоване у людей добро марнувалося в бенкетах та пиятиках. Великопанська пиха, гультяйство, глибока зневага до своїх же братів-козаків, не кажучи вже про посполитих, були рушійними силами однієї з вельми характерних для того часу трагічних історій з архівів Малоросійської колегії.

Таким же жадібним, пихатим паном-самодуром був, на жаль, і Йосип Гамалія, син Михайла Гамалії, бунчуковий товариш, власник півсела Безсалів, – маєтку, отриманого від батька, і всіма правдами і неправдами розширеного на всі боки (як свідчили безсалівці на судовому процесі сотника Йосипа з його сусідом Яциною, – “завладів Безсалами Гамалія, то і степ той увесь завладів”¹¹). Кантаровський же (і його життєпис списаний у слідчій справі) був безрідним студентом Києво-Могилянської академії, що його взяв до себе священник із Безсалів, старенький удівець, за свого наступника. З часом так і сталося: старий панотець пішов доживати віку в монастир, залишивши церкву і парафію на молодого священника. І відразу у того виникли непорозуміння з Йосипом Гамалією, всевладним паном половини села Безсалів. У вербну суботу 1728 року сотник послав свого слугу Ониська закликати молодого панотця до своєї

господи “для того, щоб з ним горілки напитися і пообідати”, як потім виправдовувався сотник на слідстві. Які пани — такі й слуги: Онисько притяг священика за чуприну. Гамалія, ніби забувши, чого кликав панотця, “з нудьги” побив його нагайкою. За кілька днів Кантаровський “про людське око” ніби помирився із сотником, христосувався з ним на Великдень, обідав у нього “на учті” і “рядки бив” свяченими крашанками, а, вичекавши, подав на нього донос у Малоросійську колегію.

Сама слідча справа вивертає назовні весь моральний занепад українського суспільства у ті страшні роки. З одного боку, — страшенну зажерливість, пиху і гультяйство нащадків колись славної і лицарської козацької старшини, з іншого боку — прагнення “покривджених” будь-якою ціною, не гребуючи і доносами до страшної катівської машини, насадженої царем для винищення народу, “віддячити” своїм кривдникам. Чим закінчилася слідча справа, Олександр Лазаревський не згадує. Очевидно, це залишилося невідомим і для самої історії. Однак, знаючи практику судових розслідувань Малоросійської колегії, а ще більше її Таємної (Тайної) Канцелярії, думаємо, що сумно і для донощика, і для кривдника. Обоє вони, як камені у воду, зникають далі з родинних паперів Гамалій.

З часом події тієї безглуздої життєвої трагедії забулися. Однак слідча справа з невиразно-трагічною розв’язкою, описана Олександром Лазаревським, стала історичною основою для етнографічної розвідки Матвія Номиса про гру крашанками на Великдень на Лубенщині. Йому у дитинстві довелося ще самому гратися зі своїми приятелями, зарізькими дітлахами, у котючки, як ті двоє, що шукали примирення у Малоросійській колегії. Після розшифрування Номисом справи, її сутність постає ще рельєфніше: мабуть, уже у час слідства панотець Кантаровський зрозумів, що вчинив не вельми гарно (подав донос на того, з ким їв і пив, христосувався на Великдень, “бив рядки” * свяченими крашанками) і намагався виправдати себе, теж не дуже зграбно, що “на воскресенських празниках” рядків з Гамалією не бив, а тільки “бив яйця червоні”.

Праця Матвія Номиса подає цікаву картинку великодніх ігор з крашанками на Лубенщині — фрагмент із життя нашого народу, коріння якого сягає тисячоліть. Гадаємо, вона викличе інтерес у дослідників великодніх звичаїв України. Здається, прозріння до обох учасників драми, описаної Олександром Лазаревським і процитованої Матвієм Номисом, прийшло занадто пізно. Лише слідство і в’язниця примусили їх згадати, що і вони — теж люди, сини одного народу, і засоромитися від сподіяного. Розуміння того кривого зв’язку прийшло до них через один із стародавніх звичаїв гратися на Великдень крашанками у “котючки” — “бити рядки”. “...В свяченому яйці є сорок милостиць і... в ньому перебуває Дух Святий”¹², цитував народну легенду Олекса Воропай. Крашанки і писанки — символ нашого народу, що корінням своїм сягає незглибимої давнини. Працю подаємо у перекладі з російської мови.

¹ Дет. див.: *Канигін Ю.* Шлях аріїв. Україна в духовній історії людства. — К., 1997. — С. 84–102.

² Дуже давні легенди про кидання свяченої шкаралупи з писанок (крашанок) у воду (озера, ріки), аби вона морем допливла до рахманів і звістила їм, що настав Великдень.

³ Дет. див.: *Мицик В.* Писанки з Русі // Київ. старовина, — 1992. — № 6. — С. 83–85.

⁴ Там же.

* Можна припустити, що обрядове котіння крашанки мало якусь особливу магічну дію: в Олекси Воропая маємо повір’я про котіння крашанки “по всіх темних закамарках” обійстя аж до “чорта” у “шапці-невидимці”: чорт нічого людині не зробить, доки в неї буде та крашанка, що котилася. (Там же маємо відомості і про особливі ігри з крашанками, звані у слідчій справі “рядками”, власне, “биттям рядків”, у Номиса — “котючками”, — тут вони зветься грою у “котка”.) Як видно зі справи, доносити на того, з ким на Великдень “бив рядки”, було особливо мерзенно.

⁵ Історія Русів. Пер. з рос. мови І. Драча. — К., 1991. — С. 296.

⁶ Етимологічний словник української мови. Т. 1. — К., 1982. — С. 464.

⁷ Лазаревскій А. Очерки малоросійських фамилій. Матеріали для історії общества вь XVII и XVIII вв., собираемыя А. М. Лазаревским // Русскій Архивъ. — 1875. — Кн. 4. — С. 444.

⁸ Там же. — С. 445.

⁹ Модзалевскій В. Л. Малоросійский Родословникъ. — Т. 1. — А-Д. — К., 1908. — С. 242.

¹⁰ Лазаревскій А. Очерки малоросійських фамилій... — С. 445.

¹¹ Там же.

¹² Воропай О. Звичаї нашого народу. — К., 1993. — С. 258.

Матвій Номис

КРАШАНКИ В СТАРОВИНУ

В “Очеркахъ Малор. Фамилій” О. М. Лазаревського (“Русскій Архивъ” 1875 року, книга 4-а, с. 444), в оповіді про сварку Йосипа Гамалії зі священником Кантаровським, згадуються, між іншим, такі слова Гамалії: “а на воскресенських празниках — яйцями вареними рядки били і ті ж рядки разом їли”. У примітці до тих слів Гамалії дається й пояснення Кантаровського: “На воскресенських празників рядків з ним не бив, а бив яйця червоні”.

Автор “Очерков” робить тут пояснення: “Биття рядків яець становило, певно, якийсь звичай, що про нього тепер ми нічого не знаємо”.

Може, сам автор, або хто інший, пізніше вияснив діло з тими рядками; як воно не є, вважаю не зайвим, на всякий випадок, розказати про те, як у зарізьких палестинах у часи мого дитинства (у 20-х і 30-х роках) бавились на Великдень (головним чином, у перший день) яйцями.

Яйця на Великдень повсякденно були: крашанки (фарбовані в кірку — червоні, в бразолію — темно-сині з особливим одлиском, і в жовтвило — жовті); найбільш було червоних*, потім бразолійних, і найменше — жовтих. Крашанки не завжди варилися дуже круто, а білі, дуже круто зварені, завжди. Бавилися яйцями двома способами:

1) навбитки (і тепер ще не вийшло воно з ужитку) тільки фарбованими яйцями, а найбільше — червоними, і 2) в котючки (тепер мало уже вони згадуються) — крашанками (але круто звареними) і білими (від довгої гри яйця стають м'якими, мов м'ячки). На рівному місці (наприклад, на витоптаній стежці) один ставить своє яйце, а другий з певної відстані швидко покотить своє, і якщо зачепить яйце супротивника, — бере його собі, а як ні — програв своє... Якщо рядки Кантаровського те ж самісіньке, що й котючки, то при рядкові Кантаровського мусило бути щось ніби кін, та в котючках я кону не пам'ятаю, здається, в котючці завжди грали один на один.

* Кольору сонця, світла, радості, життя (прим. упор.) — Пор. в Олекси Воропая (к. 30-х—40-і рр. ХХ ст.): “...фарбують у червоний, жовтий, синій, зелений і золотистий кольори (...). Найбільше готують червоних крашанок. Не годиться робити чорних...”